

БАТЬКІВЩИНА СТЕПОВОГО ЕНЕОЛІТУ: НАДЧОРНОМОР'Я ЧИ ЗАВОЛЖЯ?

Леонід Залізняк | професор, доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту археології НАН України, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Автор доходить висновку про понтійські степи як батьківщину найдавніших скотарів євразійського степу. Саме звідси відгінні пастухи-індоевропейці у V–II тис. до н. е. колонізували євразійські степи, рухаючись на захід до Панонії та на схід до Алтаю і далі до Індії та Ірану.

Ключові слова: *батьківщина скотарства, понтійські степи, індоевропейці.*

Упродовж останніх 6 тисяч років із кінця V тис. до н. е. до XVIII ст. великий євразійський степ був домівкою незліченної кількості скотарських народів, які суттєво впливали на історичний розвиток людства.

Скотарські суспільства євразійського степу відомі своєю агресивною активністю, що зумовлена їхніми рухливістю та войовничістю, які були органічними складовими скотарського способу життя. Рухливість скотарів пояснюється необхідністю постійної зміни пасовиськ через знищення травостою худобою. А конкурентна боротьба між різними скотарськими групами за пасовиська та скот робила війну невід'ємним елементом їхнього способу життя.

На сьогодні остаточно не визначено батьківщину найдавніших скотарів євразійського степу, звідки у V–III тис. до н. е. відбувалося їхнє розселення. Проблема виникнення скотарської галузі первісної економіки тісно пов'язана з питанням зародження індоевропейської (далі – ІЄ) сім'ї народів, які, на думку більшості дослідників, рознесли скотарські навички по євразійських степах у процесі свого розселення. Отже, встановивши регіон, звідки розселялися найдавніші ІЄ, ми визначимо також батьківщину скотарства і навпаки.

Переважає більшість дослідників вважають найдавнішими скотарями людність маріупольської, середньостогівської та ямної археологічних культур Надчорномор'я та Надазов'я, які були носіями архайчної форми відгінного скотарства, відомої під терміном «пастора-

© Леонід Залізняк, 2022

лізм». У наш час на звання батьківщини згаданих найдавніших скотарських культур, а отже й батьківщини скотарського способу життя, претендують степове Поволжя з Приураллям, а також понтійські степи. Яка з цих двох версій батьківщини скотарів імовірніша?

Фундаторкою першої концепції була відома литовська археологиня Марія Гімбутас. У наш час її поглядів дотримується більшість російських археологів, які вже 30 років після смерті дослідниці продовжують виводити згадані культури з Поволжя та Приуралля. Однак суттєве поповнення джерельної бази, на нашу думку, дає змогу стверджувати, що найдавніші скотарі маріупольської, середньостогівської та ямної спільнот родом із понтійських степів. Саме звідси відгінні пастухи у V–II тис. до н. е. колонізували євразійські степи, рухаючись на захід до Панонії та на схід до Алтаю і далі до Індії та Ірану.

Автор розкопок могильника маріупольського типу С'єзже на Волзі І. Б. Васильєв визнавав саме західні, карпато-дунайські, а не волзькі чи уральські витоки багатьох визначальних елементів матеріальної культури пам'яток типу С'єзже та Хвалинськ у Поволжі, – мідь і характерні виробів із неї, так звані конеголові скіпетри, форми прикрас, деякі елементи кераміки тощо.

Сучасний російський дослідник А. І. Королев (2013) вважає, що нові матеріали переконливо свідчать, що пам'ятки типу С'єзже й типу Хвалинськ – явища вторинні у Поволжі, бо постали під потужним впливом на місцевий субстрат носіїв маріупольських і середньостогівських традицій південного сходу України. Про це переконливо свідчить як матеріальна культура, так і антропологія могильника С'єзже, на якому крім місцевого неолітичного компоненту простежено наявність елементів масивного антропологічного типу, характерного для могильників маріупольського типу Подніпров'я та Надазов'я.

Автор цих рядків чверть сторіччя тому висловив сумніви щодо можливості зародження скотарства на Середній Волзі (Залізняк, 1994, с. 91). Адже скотарство не з'являється самостійно в степу, а відгалужується від комплексної землеробсько-скотарської економіки неолітичних протоцивілізаційних утворень типу Кукутень-Трипілля. В енеоліті на території України такий трипільський центр межував зі степом, тоді як у Поволжі нічого подібного не було.

Важливо, що маріупольська спільнота, на якій формувалися найдавніші скотарі – індоєвропейці степового енеоліту, має глибоке ко-

ріння в Україні, що сягає VIII–VI тис. до н. е., тобто неоліту і навіть мезоліту (могильники Надпоріжжя Васиївка I, II, III). Могильник С'єзже таких глибоких коренів у Поволжі не має. До того ж сама сармська культура з головною пам'яткою С'єзже є досить пізнім явищем у межах маріупольської спільноти, а отже не може бути підґрунтям останньої.

Зазначимо, що основний масив археологічних та антропологічних джерел маріупольської спільноти локалізується не на Середній Волзі, звідки деякі російські колеги слідом за М. Гімбутас виводять маріупольців та їхніх нащадків хвалинців, а на Нижньому Дніпрі та Надазов'ї. Якщо на південному сході України досліджено більше ніж 30 колективних могильників маріупольського типу, в яких загалом знайдено понад тисячу поховань, то на Волзі відомий лише один аналогічний могильник С'єзже (усього 16 скелетів) та кілька розрізнених одиничних поховань на різних пам'ятках і жодних неолітичних попередників.

Уже кілька поколінь антропологів та археологів (І. Й. Гохман, Т. С. Кондукторова, Д. Я. Телегін, І. Д. Потехіна, Л. Л. Залізняк) зазначають виразні паралелі могильників маріупольського типу України з похованнями мезоліту та неоліту Балтії – Ведбек, Скотехолм, Ертебелле тощо. Йдеться про єдиний масивний протоевропеїдний антропологічний тип похованих, властивий мезоліту Балтії, випростану позицію скелетів, своєрідний поховальний обряд та ін. На цій підставі згадані дослідники вважають маріупольців нащадками мезолітичних і неолітичних мігрантів із Балтії. Нещодавно отримано переконливі докази генетичної спорідненості маріупольців із людністю згаданих могильників Балтії. Їх пов'язують прямі паралелі в геномах, що містять маркерну гаплогрупу «U» (Потехіна, 2016).

Автор цих рядків на основі аналізу мезолітичних матеріалів Центрально-Східної Європи простежив сліди міграції нащадків мезолітичної культури Маглемеze Західної Балтії через басейни Вісли, Прип'яті, Дніпра до Сіверського Дінця (Залізняк, 1991, с. 38–41). Археологічні матеріали переконливо засвідчують просування у VII–VI тис. до н. е. прибалтійського за походженням населення яніславицької культури далеко на південний схід аж до Надпоріжжя та Донбасу (рис. 1). Ймовірно, що саме нащадки цих пізньомезолітичних мігрантів із Балтії залишили могильники маріупольського типу на південному-сході України.

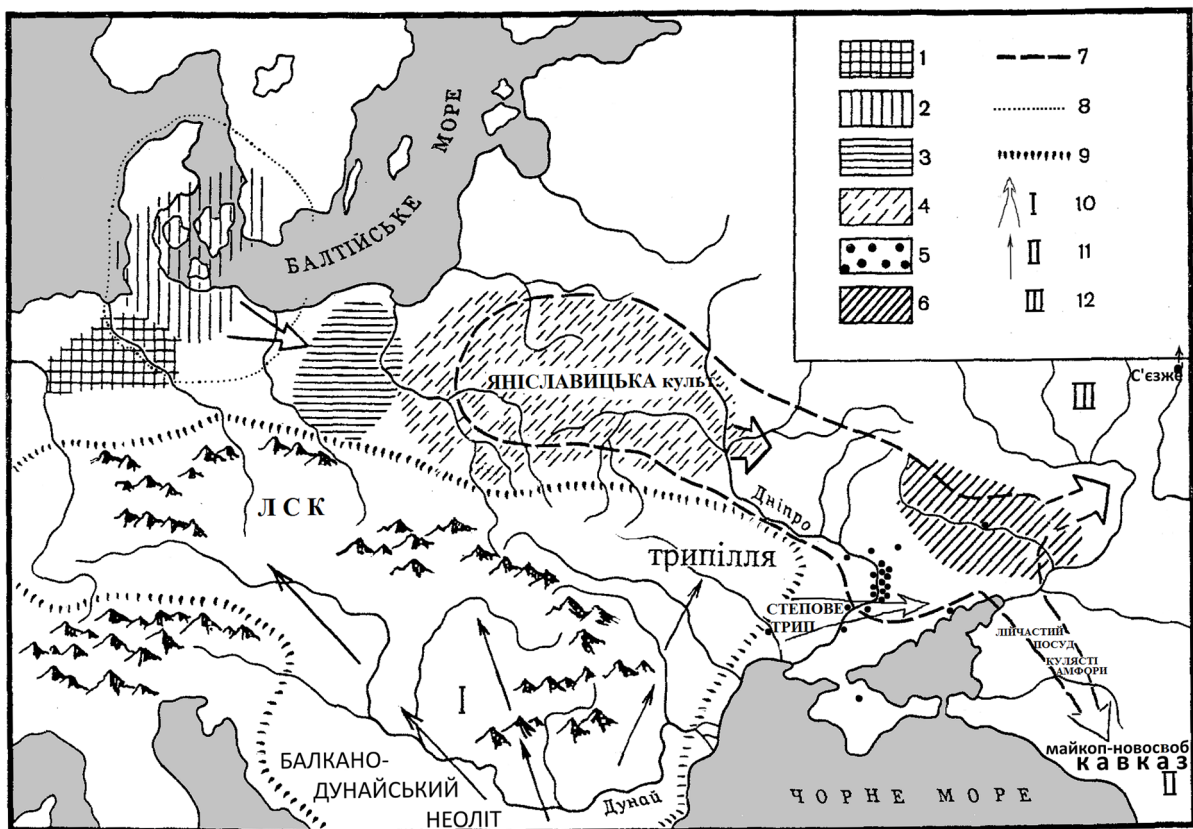

Рис. 1. Балтійське пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоевропейських скотарів (VI–V тис. до н. е.). Культури пізнього мезоліту: 1 – Лейен-Вартен, 2 – Олдеслоє, 3 – Хойниця-Пенки, 4 – Яніславиця, 5 – могилики маріупольського типу, 6 – донецька культура. Культури неоліту: 7 – гребінцевої кераміки, 8 – лінійчастого посуду, 9 – балканський неоліт. I – балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II – пракартвели Кавказу, III – прафіноугри

Наведені факти породжують питання: чи взагалі є підстави виводити маріупольську археологічну спільноту степів Східної Європи від невеликого поодинокого могильника С'єзже на далекій східній периферії зазначеної археологічної єдності, а не від величезного скупчення подібних пам'яток на Нижньому Дніпрі, які, до того ж, мають глибоке генетичне коріння у місцевому неоліті й навіть мезоліті?

Подібна до маріупольських пам'яток картина склалася і зі степовим енеолітом та пам'ятками ямної культури, які посідають особливе місце в проблематиці формування і поширення в степах скотарства та розселення найдавніших ІЄ скотарів.

В Україні виділено близько десяти локальних варіантів ямної культури, і кожен відомий за сотнями, а часом і більше ніж тисячею поховань під численними великими і складними курганными наси-

пами. На Волзі й степовому Приураллі ямних поховань досліджено на порядок менше, ніж в Україні, а кургани невеликі з нечисленними бідними похованнями, яких відомо усього кілька сотень. До того ж у Поволжі невідомі поселення ямної культури, тоді як на Дніпрі досліджено не лише поселення, а і ямні фортеці, зокрема з кам'яними стінами, ровами, кам'яним домобудівництвом (Михайлівка, Любимівка, Дрімайлівка та ін.). Якщо картографувати пам'ятки степового енеоліту та ранньої бронзи східноєвропейських степів, то головний їх згусток виявиться в азово-чорноморських степах, а Поволжя виглядатиме далекою периферією степового енеоліту Східної Європи.

Антропологічні матеріали переконливо свідчать, що найдавніші ІЄ скотарі понтіїських степів (маріупольці, середньостогівці, ранні ямники) являли собою єдину лінію генетичного розвитку масивного північно-європеїдного антропологічного типу, який із часом поступово грацилізувався (Потехина, 1999, с. 157, 163).

Розпочата найдавнішими скотарями степового енеоліту Надчорномор'я колонізація євразійських степів продовжилася за доби бронзи. Протягом III–II тис. до н. е. міграційні хвилі понтіїських скотарів активно розселялися степовою зоною, як на захід на Нижній і Середній Дунай, так і далеко на схід до Зауралля, Алтаю, Індії та Ірану, визначаючи культурно-історичні процеси в євразійських степах за доби бронзи.

Про домінування міграційних потоків західного походження в степах Волго-Донського межиріччя, Заволжя, Південного Уралу та Зауралля впродовж усієї епохи бронзи пише російський дослідник Г. Г. Пятих. До культурних спільнот західного походження у зазначеному регіоні він відносить ямну, катакомбну, постшнурові баланівську та абашівську, а також Синташту і зрубну культури (Пятих, 2016). Рух скотарів понтіїських степів доби бронзи євразійськими степами далеко на схід більшість дослідників пояснює розселенням індо-аріїв та ірано-аріїв зі своєї батьківщини у Надчорномор'ї та Надазов'ї (Клейн, 2007; Кузьміна, 1986, 1994).

Отже, дані археології та антропології переконливо свідчать на користь формування найдавніших ІЄ скотарів степового енеоліту та ранньої бронзи у Надчорномор'ї та Надазов'ї, а не на Волзі чи Приураллі, куди скотарі просунулися із заходу пізніше.

Надзвичайно важливу роль у формуванні скотарського соціально-економічного комплексу відіграло приручення коня. Поширен-

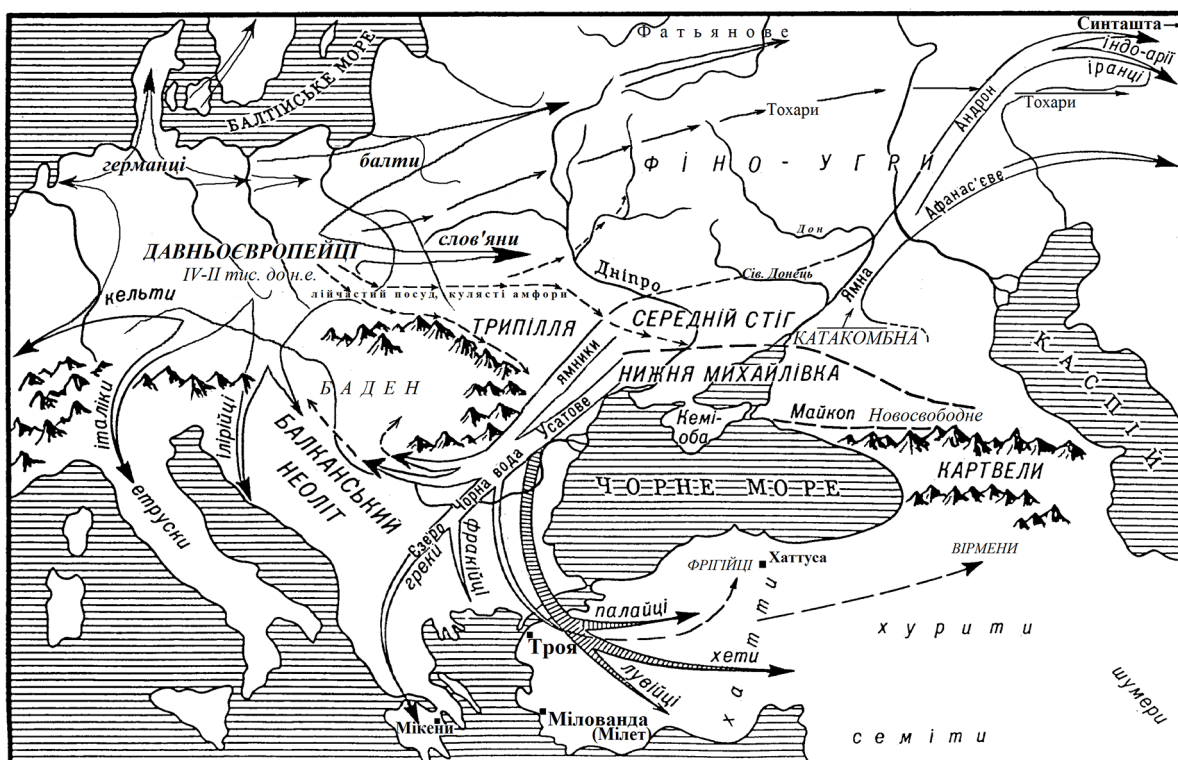

Рис. 2. Розселення ІЄ скотарів у IV–II тис. до н. е.

ня свійського коня спричинило перехід пастухів євразійського степу на початку I тис. до н. е. на вищий кочовий етап розвитку степових суспільств, відомий під назвою номадизм.

На початок XXI ст. на роль прасура свійських коней претендували два види диких – кінь Пржевальського Центральної Азії (пращур якого представлений на стоянці IV тис. до н. е. Ботай у Казахстані) і європейський тарпан.

Сучасні генетичні дослідження ДНК диких і свійських коней свідчать про очевидний генетичний зв'язок останніх не з дикими кіньми Пржевальського Центральної Азії, а з тарпанами степів Східної Європи, які мешкали на півдні України ще у другій половині XIX ст. Якщо найдавніших свійських коней євразійського степу датовано XXI ст. до н. е. (Синташта), то початковий етап domestикації тарпана очевидно припадає на III тис. до н. е., коли в степах Східної Європи домінували ямники. Як зазначено, найбільшу концентрацію різноманітних пам'яток ямної культури зафіксовано в степах та лісостепах України. Дуже вірогідно, що саме ямники понтійських степів протягом III тис. до н. е. приручили європейського тарпана, domestикована форма якого поширилася євразійськими степами з півдня

України під час розселення ямних племен на схід у Зауралля та на захід до Панонії.

Наведені аргументи, на думку автора, свідчать про визначальну роль понтійських степів у виникненні скотарства та формуванні рухливого способу життя степовиків Євразії. Маємо вагомі підстави стверджувати, що зародження найдавніших скотарських суспільств євразійського степу сталося саме в степах та лісостепах Надчорномор'я та Надазов'я у V–III тис. до н. е. З півдня України ранні ІЄ скотарі енеоліту та ранньої бронзи (Маріуполь, Середній Стіг, ямна культура) розселялися степами як на захід у Буджак, Добруджу, Панонію, так і на схід у Передкавказзя, Прикаспій і далі через казахські степи до Алтаю, і навіть ще далі до Ірану та басейну Інду (рис. 2).

Надзвичайно продуктивне відгінне скотарство, що базувалося на випасі корів, овець, кіз, пізніше коней, дало змогу за короткий час колонізувати не лише євразійські степи, а й прилеглі до них території континенту. Відгінні скотарі з півдня України у процесі скотарської колонізації рознесли свою ІЄ мову і культуру по величезних просторах Європи та Західної Азії, тим самим започаткувавши індоєвропейську сім'ю народів (Залізняк, 2021).

Понтійський степ відіграв велику роль у становленні другого, вищого етапу розвитку скотарських суспільств степів Євразії – номадизму. Сталося це завдяки поширенню свійського коня, пращуром якого був європейський тарпан, домістикований ямниками в степах та лісостепах Надчорномор'я та Надазов'я.

Бібліографія

- Залізняк, Л.Л., 1991. *Население Полесья в мезолите*. Київ: Наукова думка.
- Залізняк, Л.Л., 1994. *Нариси стародавньої історії України*. Київ: Абрис.
- Залізняк, Л.Л., 2021. Батьківщина індоєвропейських скотарів євразійського степу за даними археології. В: *Кам'яна доба України*, 21, с. 225–245.
- Клейн, Л.С., 2007. *Древние миграции и происхождение индоевропейских народов*. Санкт-Петербург.
- Королев, А.И., 2013. Некоторые аспекты изучения Самарской культуры. *Поволжская археология*, 1, с. 87–95.
- Кузьмина, Е.Е., 1986. *Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня*. Фрунзе: Илим.
- Кузьмина, Е.Е., 1994. *Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев*. Москва: Восточная литература.

- Потехина, И.Д., 1999. *Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным*. Киев.
- Потехіна, І.Д., 2016. Дослідження геному, дієти та резервуарного ефекту на матеріалах епох епіпалеоліту-єнеоліту Середнього і Нижнього Подніпров'я. В: Ю.В. Болтрик, ред. *Археологічні дослідження в Україні 2015 року*. Київ: Видавництво «Стародавній світ», с. 254–255.
- Пятых, Г.Г., 2016. Реалии синташтинского феномена. *Российская археология*, 2, с. 120–131.

HOMELAND OF THE STEPPE ENEOLITHIC: IS IT THE NORTH BLACK SEA REGION OR VOLGA STEPPE?

Leonid Zaliznyak | PhD in History, Head of the Department in Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Professor in National University of Kyiv-Mohyla Academy

The author concludes about the Pontic steppes as the birthplace of the oldest pastoralists of the Eurasian steppe. This is where the oldest pastoralists-Indo-Europeans in the V-II millennium BC colonized the Eurasian steppes, moving west to Pannonia, east to the Altai, and then to India and Iran.

Keywords: *homeland of oldest pastoralists, Pontic steppes, Indo-Europeans.*